

Психофізіологічні основи розвитку професійного мовлення студентів педагогічних ВНЗ

Сніжана Рошціна,

аспірант кафедри педагогіки і психології
Херсонської академії неперервної освіти

У статті розглядаються питання формування професійного мовлення студентів педагогічних ВНЗ як особистісної якості майбутніх фахівців. Наведено характеристику психологічних особливостей та фізіологічних основ професійного мовлення педагогів, розглянуто зміст і значущість фонації, артикуляції, дикції, інтонації.

Ключові слова: професійне мовлення, психофізіологічні основи мовлення, формування мовлення студентів ВНЗ.

Актуальність. Становлення України як демократичної держави, її інтеграція у світове співтовариство передбачає стратегічну орієнтацію освітньої політики країни на розвиток духовної та інтелектуальної культури суспільства, підвищення професіоналізму фахівців усіх галузей. На сучасному етапі професійна компетентність спеціалістів перш за все пов'язується з досконалим оволодінням державною мовою, опануванням лексичними та стильовими тонкощами, умінням послуговуватися її багатством у професійній діяльності, в усіх сферах суспільного життя. У ракурсі зазначеного особливо важливим є питання підготовки педагогічних кадрів, які, щоб успішно навчити інших, повинні самі досконало володіти професійною мовою. Значущість цього аспекту професійної підготовки майбутніх педагогів підкреслюється й положеннями сучасних концепцій мовної освіти в Україні [1] щодо підвищення рівня навчання державної мови студентів, зокрема гуманітарних спеціальностей.

Постановка проблеми. Для здійснення продуктивного спілкування у межах професійної діяльності сучасний педагог повинен володіти нормами сучасної української літературної мови; вільно користуватися фаховою термінологією, різними функціональними стилями; активно використовувати особистий термінологічний тезаурус; здійснювати комунікацію, доречно використовуючи власне українську лексику та слова іншомовного походження; орієнтуватися в типових і нетипових ситуаціях професійного спілкування; мати навички монологічного і діалогічного мовлення; здійснювати аналіз власного мовлення з позиції нормативності та оптимальності використаних мовних та артикуляційних засобів. Сформувати названі та інші мовленнєві вміння і навички можливо за умови забезпечення психофізіологічного підґрунтя розвитку мовлення студентів ВНЗ. Саме цей аспект формування професійного мовлення розглянуто у даній статті.

Аналіз останніх досліджень. Психологічні аспекти формування мовленнєвої діяльності у різних ракурсах вивчали Б. Ананьєв, О. Беляєв, В. Гумбольдт, І. Зимня, О. Леонт'єв, О. Потєбня, С. Рубінштейн, Н.Склярєнко та інші. Проблеми, пов'язані з процесом породження мовленнєвого

мислення та мовленнєвого висловлювання, були об'єктом уваги у дослідженнях О.Леонт'єва, А.Лурія, І.Синиці; мовленнєву діяльність як складний вид творчої діяльності розглядали Б.Баєв, Г.Балл, Л.Виготський, Г.Шелєхова. Провідні дефініції з проблеми мовленнєвої діяльності педагогів сформульовані у роботах Г.Винокура, Б.Головіна, М.Ілляша, Л.Савєнкової, Л.Скуратівського, Л.Щєрби; характеристика і взаємодія різних чинників, що сприяють успішному розвитку професійного мовлення у студентів гуманітарних спеціальностей, надана у роботах І.Зязюна, А.Капської, О.Киричука, Л.Нечипорєнка, Г.Сагач, В.Семичєнка.

На думку названих учених, суть теорії мовленнєвої діяльності полягає в тому, що будь-який мовленнєвий акт визначається як специфічний вид діяльності (комунікативної) особистості, який починається мотивом та планом і завершується результатом — досягненням накресленої мети, у середині якої лежить динамічна система конкретних дій та операцій, спрямованих на це досягнення [6; 8; 9]. Основними психолого-педагогічними умовами, котрі зумовлюють ефективність формування професійного мовлення у студентів педагогічних ВНЗ, науковці і практики називають:

- 1) мотиваційні чинники пізнавальної функції психіки, які зумовлюють активність людини, пробуджують творчість у діяльності, поведінці;
- 2) розвиток логічного, образного, креативного мислення;
- 3) стимулювання пізнавальної самостійності та рефлексії;
- 4) сформованість голосового та артикуляційного апаратів;
- 5) готовність до вправного використання мови у своїй майбутній професійній діяльності;
- 6) комунікативно-практичне спрямування спекурсів типу "Ділове українське мовлення", "Педагогічна майстерність" [7].

На основі власного досвіду до переліку основних умов успішного формування професійного мовлення упродовж навчання у вищій школі ми додаємо забезпечення психофізіологічного підґрунтя оволодіння студентами професійною мовною компетенцією.

У тлумачному словнику мовлення визначається як "практичне користування мовою в конкретних ситуаціях з наперед заданою метою" [2]. Для розмежування понять "мова" і "мовлення" мовознавці використовують таке підґрунтя: мова — психічне, соціальне, системне явище, а мовлення — психофізичне, індивідуальне, асистемне. Як бачимо, жодного посилання на фізіологічні основи та психологічні особливості такої діяльності особистості, як мовлення. Лише окремі науковці [10] наголошують, що мовлення є особливістю характеру, психіки та емоцій особистості.

У цьому ж словнику професійне мовлення трактується як "спілкування певної професійної групи людей, лексика яких спирається на професіоналізми фахового призначення", а спілкування — як "тонкий, багатоплановий процес встановлення і розвитку міжособистісних контактів, обумовлений спільним життям, діяльністю людей, їх відносинами, які складаються з найрізноманітніших приводів" [2]. Вивчення численного масиву наукових доробок [7] дозволяє професійне мовлення розглядати з двох боків: як процес обміну думками у певній галузі знань, в якому б вигляді (усному чи писемному) він не здійснювався, і як функціональну дійсність мови в усіх її матеріальних і ситуативних формах. З урахуванням цього головною метою навчання професійного мовлення є розвиток інтелекту, зокрема вербального, особистісних якостей, здебільшого комунікативно-організаційних; мовленнєвого апарату, тобто фізіологічних можливостей.

Проаналізувавши літературу з психології та фізіології людини [4; 5], ми з'ясували, що в утворенні мовлення виділяють такі функціональні області: респірацію (організацію дихання), фонацію (утворення голосу), артикуляцію (утворення звуків). Розглянемо детальніше.

Респірація забезпечується апаратом дихання. Дихання в стані спокою називають фізіологічним, дихання під час мовлення — мовленнєвим або фонаційним. Це дихання характеризують такими параметрами, як: активність, яка пов'язана з тим, що дихання — енергетична база мовлення; організований видих (фокусування потоку повітря, що видихається, в одній точці — на слухачеві); розподілення видиху (уміння усвідомлено ділити весь об'єм повітря, що видихається, на рівномірні відрізки — порції); ритм фонаційного дихання, який значно відрізняється від фізіологічного (вдих під час фонаційного дихання в 10—15 разів коротший за видих); добір повітря у процесі мовлення (вміння швидко, енергійно, а головне так, щоб не бачила аудиторія, добирати нову порцію повітря).

Звуки утворюються завдяки апарату вимови, який складається з чотирьох пов'язаних між собою порожнин: гортань, глотка, порожнина рота і носа. Гортань — орган, в якому утворюється голос. У нижній частині гортані знаходяться голосові зв'язки, які являють собою мускульні утворення і які можуть напружуватись як повністю, так і частково, що зумовлює різні частоти коливань (коливання за всією довжиною зв'язок обумовлюють виникнення самого

низького тону, а коливання на більш коротких ділянках забезпечують появу звуку високих тонів). На задній стінці глотки знаходяться мускули, які дозволяють змінювати напруження і розміри її стінок, що суттєво впливає на якість звуків, які створюються апаратом вимови. Голос — сукупність різних за висотою, силою і тембром звуків, які виникають у результаті коливань голосових зв'язок. Добре поставлений голос, який утворюється з урахуванням закономірностей фонаційного дихання, надає можливість передати у слові, яке звучить, різні смислові відтінки, допомагає слухачам краще сприймати думки доповідача, створює певний емоційний настрій (монотонний, нерозвинутий голос негативно позначається на сприйнятті інформації аудиторією).

До основних характеристик професійного голосу, які у сукупності складають його індивідуальність, відносять:

— *силу звуку* — інтенсивність звукових коливань, яка пов'язана з їх амплітудою;

— *гучність* — суб'єктивну характеристику звуку, яка визначається силою звуку;

— *благозвучність* — чистота звучання, відсутність неприємних призвуків (хрипота, сипіння, гучнявість тощо);

— *летючість* — уміння спрямувати звук до потрібної точки, тобто довести до кожного слухача;

— *висоту звуку* — частота коливань голосових зв'язок (діапазон голосу обумовлений віком, емоційним та фізичним станом людини, анатомо-фізіологічними особливостями її голосового апарату і залежить від умілого використання дихання та резонаторів акустичної системи); для посилення звуку голосу необхідно, в першу чергу, активізувати дихання, а потім використати резонатори;

— *шумостійкість* — властивість голосу проти-стояти зовнішнім звуковим перешкодам (характеристика притаманна тоді, коли гучність голосу певною мірою перевищує гучність різних перешкод, а його тембр контрастує зі звучанням навколишніх звуків);

— *адаптивність* — властивість пристосовуватись до відповідної акустики, зумовленої величиною, формою, особливостями приміщення, в якому потрібно говорити, кількістю й особливостями розміщення слухачів (можлива лише в тому випадку, коли голосу притаманні різні градації гучності, велика різноманітність тембрів, широкий висотний (мелодійний) діапазон);

— *сугестивність* — властивість захоплювати тих, хто навчається, та впливати на їх емоції незалежно від змісту промовлених слів (голос привертає увагу та вирізняється із багатьох інших голосів або викликає співпереживання своїм почуттям);

— *витривалість* — властивість, що характеризує високу працездатність голосового апарату, яка проявляється у витримуванні довгочасного мовленнєвого навантаження без шкідливих фізіологічних наслідків зі збереженням тембральних, динамічних і висотних параметрів;

— *тембр* — забарвлення голосу, яке визначається кількістю додаткових тонів (обертонів), що

накладаються на основний тон (тембр голосу кожної людини індивідуальний, залежить від апарата вимови, змінюється з віком і залежить від фізичного та емоційного стану людини).

Уміння володіти голосом — важливий показник педагогічної майстерності. Формування професійного мовленнєвого голосу потребує повсякденної копіткої праці, зокрема під час індивідуальних тренувань, спеціальних занять з метою розвитку навичок контролю за активним змішаним діафрагмально-реберним диханням, що забезпечує нормальний процес голосоведіння; формування умінь контролю за свободою фонаційних шляхів, зняття напруження з м'язів гортані і плечового поясу; формування умінь сфокусувати звук на кінчиках губів; розвитку навичок звуковисотного діапазону, що виключає звуковий монотон; розвитку навичок рівного, злитого звучання під час активного посилення звуку.

Органи, з допомогою яких утворюються звуки мовлення, називають артикуляційними. Ці органи поділяють на активні, що оснащені мускулатурою і здатні до самостійних рухів, та пасивні, тобто нерухомі. До активних органів належать: губи, язик, м'яке піднебіння, маленький язичок, задня стінка глотки. Пасивні органи артикуляції — зуби, альвеоли, тверде піднебіння. Активні органи артикуляції виконують певні артикуляційні рухи, пасивні органи виступають лише точкою опори під час утворення звуку. Кожному звуку мовлення відповідає або певне статичне положення, або динаміка зміни артикуляційних органів, тобто певна артикуляція.

Окремі дослідники вводять поняття "техніки мовлення" — базового компонента професійної майстерності педагога, який пов'язаний з формуванням педагогічного голосу, фонаційного дихання, чіткої дикції [10]. Зазвичай вирізняють такі функції техніки професійного педагогічного мовлення:

— *дидактичну*, яка проявляється у мотивації, презентації знань, стимулюванні уваги аудиторії, управлінні її інтелектуальною діяльністю, забезпеченні зворотного зв'язку у спілкуванні;

— *експресивну*, яка забезпечує емоційність подання навчальної інформації і реалізується за умови здатності мовця до тлумачення матеріалу, акцентування мовлення на певних положеннях, наявності умінь здійснювати навіювання, засудження, схвалення, заохочування;

— *перцептивну*, що реалізується у спрямованості (орієнтації) мовлення на конкретну аудиторію, з якою необхідно знайти спільну мову;

— *сугестивну*, репрезентовану уміньми впевнювати (завдяки властивостям голосу та артикуляційній виразності мовлення);

— *організаторську*, що ґрунтується на використанні мовленнєвих засобів для організації спільної роботи;

— *комунікативну*, яка спрямовується на досягнення педагогічного співробітництва (взаємоінформування, взаємоповага, взаєморозуміння, взаємодія).

Одним з важливих елементів техніки мовлення є дикція (у перекладі з латини "вимова" або "манера

вимовляти слова"), яку визначають як ясність і чіткість у вимові слів, складів і звуків. Дикція включає в себе три основні складники, якими є: правильна артикуляція, ступінь її чіткості, манера вимовляти слова. Правильна артикуляція полягає у таких рухах її органів, які відповідають місцю і способу утворення звука. Таким чином, ця артикуляція свідчить про те, наскільки добре людина засвоїла необхідні артикуляторні рухи. Ступінь чіткості артикуляції — показник, який впливає на розбірливість усного мовлення. Для досягнення високого ступеня чіткості потрібне тренування й укріплення м'язів артикуляційного апарату. Манера вимовляти слова включає характерний для кожної людини темп мовлення, подовження чи редукцію складів і т. ін.

Для кожної людини притаманна певна манера вимови слів, яка пов'язана з характером артикуляції, з визначенням специфічної ритмічної структури слова, з особливими модифікаціями інтонації голосу. Випадання звуків у словах спотворює сутність мовлення, ускладнює процес спілкування викладача зі студентами: вставки звуків-паразитів на зразок (е), (м) і т.д. у паузах між фразами чи словами, що сприймається слухачами як вагання того, хто говорить; подовження голосних, а іноді приголосних звуків у кінці фрази та перед початком фрази, що небажано з точки зору мовленнєвої етики; шумливе "відлипання" середньої частини спинки язика від нього і боків язика від щік (чмокання), що заповнює частину паузи для обдумування та для підбору слів; назалізація — вимова в ніс кінцевих голосних у словах, що відбувається через передчасне опускання м'якого піднебіння ще до закінчення фрази; змикання губ у кінці слів, коли голосний звук ще звучить, що є результатом недбалої вимови.

Іншою професійно значущою характеристикою мовлення педагога є *інтонаційна виразність мовлення* — висловлення почуттів та емоцій за допомогою голосу. Інтонація мовлення є його важливою складовою частиною, носієм семантичних значень та засобом прояву і передачі емоційно-експресивного характеру висловлювання. *Інтонація* — складне структурне утворення, елементами якого є мелодика мовлення, фразовий та логічний наголос, темп та інтенсивність мовлення, тембр голосу. Результати наукових досліджень [9] переконують, що, передаючи найтонші нюанси психічного і фізичного стану того, хто говорить, інтонація робить промовлене слово дієвим засобом впливу на аудиторію.

Розглянемо детальніше складники інтонації. По-перше, мелодику — зміну висоти тону голосу протягом висловлювання. По-друге, логічний наголос — виділення за допомогою інтонаційних засобів якого-небудь слова у висловлюванні, яке той, хто говорить, розглядає як найбільш важливе. По-третє, темп мовлення — швидкість вимови елементів мовлення (кількість звуків (слів), що вимовляються за одиницю часу). З темпом педагогічного мовлення пов'язане раціональне використання пауз. Паузи у мовленні визначаються як тимчасові зупинки у його звучанні. Якщо педагог уміло використовує логічні та психологічні паузи під час викладу

матеріалу, його мовлення стає логічним, ясним, чітким, виразним; водночас активізується розумова діяльність слухачів. Успішність виконання емоційних інтонацій обумовлена особистісними особливостями педагога, такими як: тип мислення, емоційна стабільність, високий контроль поведінки, впевненість у своїх силах, життєрадісність, активність, незалежність і самостійність, конформізм.

Найбільш загальними ознаками емоційного забарвлення мовлення педагога, які оцінюються слухачами, є: рішучість, мажорність, суворість, вимогливість, фальшивість, байдужість, офіційність, тривожність інтонаційного тону мовлення. Виразності мовлення педагог досягає умілим інтонуванням залежно від змісту, умов спілкування, а також доречним вживанням зображальних засобів (епітетів, метафор, порівнянь тощо), засобів образної словесної наочності (наприклад, уривків з художніх творів, афоризмів). Обов'язковою умовою виразності мовлення педагога є бачення ним тих предметів, подій, про які він розповідає. За цієї умови мовлення вчителя набуває емоційності, він ніби створює картини засобами мовлення, говорить, за влучним висловом К. Станіславського, не тільки вухам слухачів, а й їхнім очам [6].

У рамках нашої статті звернемо увагу й на таке поняття, як дискурс — "мовлення в аспекті події, яке пронизане екстралінгвістичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками" [2]. Ситуація в дискурсі є видом репрезентації знань, які залежать від особистого досвіду учасників комунікації. Оскільки природна узгодженість використання мовленнєвих одиниць (слів, слівосформ, висловлювань) у дискурсі зумовлюється ситуацією, то відповідно основним принципом їх добору є ситуативно-тематичний.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у сучасній соціальній психології виділяють такі основні компоненти техніки мовлення, як голос, дикція, темп, інтонація, які виконують такі важливі функції: створюють імідж педагога, що закріплюється у свідомості оточення; надають змогу виявити психічну індивідуальність особистості, визначити її емоційний стан. У системі мовленнєвої діяльності педагога дидакти виокремлюють три підсистеми дій, що співвідносяться з трьома сторонами мовлення — структурною (граматичною), семантичною (лексичною) та виражальною (фонетичною) для усної форми мовлення і графічною для писемної форми мовлення. При цьому в основі мовленнєвої діяльності у будь-якій формі має бути мовна дія, спрямована на використання конкретних завдань.

Найпродуктивніше мовленнєві навички студентів педагогічних ВНЗ формуються на заняттях,

умови яких максимально наближені до майбутньої професійної мовленнєвої діяльності у різних ситуаціях, спонукають до реального спілкування й розв'язання типових комунікативних завдань. Для оптимізації процесу формування мовленнєвих умінь студентів гуманітарних спеціальностей необхідно: навчати української мови за професійним спрямуванням у цілісній системі здобуття студентами фахової освіти, не грабуючи дисципліни на фахові та нефахові; виробляти у студентів навички ретельного добору мовних засобів залежно від мети і завдань висловлювань; стимулювати їх до аналізу та вдосконалення власного мовлення; забезпечувати діяльнісний підхід до формування мовленнєвих навичок у професійному спілкуванні; організувати процес формування мовленнєвих навичок на матеріалі практичних мовленнєвих ситуацій; розвивати уяву (відтворювальну та творчу), асоціативну та образну пам'ять; звертати постійну увагу на мову дидактичного забезпечення навчальних дисциплін; активізувати роботу над формуванням мовленнєвих навичок студентів на заняттях з вузькоспеціальних дисциплін шляхом постійного залучення викладачів української мови до перевірки та оцінювання контрольних робіт з негуманітарних предметів.

Література

1. Беляєв О. Концепція навчання державної мови в школах України // Дивослово. — 1996. — № 1. — С. 16—21.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. В. Бусел]. — К.: ВТФ Перун, 2001. — 1440 с.
3. Выготский Л. Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблемы психологического развития ребенка / Выготский Л.; [редколлегия: А. Леонтьева (отв. ред.), А. Лурия]. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. — 519 с.
4. Зимняя И. Лингвопсихология речевой деятельности. — М. — Воронеж: МОДЕК, 2001. — 432 с.
5. Леонтьев А. Основы теории речевой деятельности. — М.: Наука, 1974. — 316 с.
6. Пахненко І. Методика навчання студентів-словесників професійно-орієнтованого мовлення. — К.: Наук. світ, 1995. — 22 с.
7. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті. Академія педагогічних наук України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти [редколлегія: С. Сисоєва (відп. ред.), А. Алексюк, П. Воловик, О. Кульчицька, Л. Сігаєва]. — К.: ВІПОЛ, 2001. — 502 с.
8. Савенкова Л. Мовленнєва діяльність викладача: Навч. посіб. / Л. Савенкова. — К.: КНЕУ, 2006. — 192 с.
9. Учїться висловлюватися [редколлегія: П. Білоусенко (відп. ред.), Ю. Арешенкова, Г. Віняр [та інш.]]. — К.: Рад. школа, 1990. — 126 с.
10. Щерба Л. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 428 с.

В статье рассмотрены вопросы формирования профессиональной речи студентов педагогических ВУЗов как личностного качества будущих специалистов. Охарактеризованы психологические особенности и физиологические основы профессиональной речи педагогов, рассмотрено содержание и значение фонации, артикуляции, дикции, интонации.

Ключевые слова: профессиональная речь, психофизиологические основы речи, формирование речи студентов ВУЗов.

The questions of formation of professional students of pedagogical universities of speech as a personal quality of future specialists. Described the psychological characteristics and physiological bases of professional voice teachers, examined the content and meaning of phonation, articulation, diction, intonation.

Key words: professional speech, physiological bases of speech, speech forming tertiary students.